

УДК 338(4-15):355"1914/1918"[045]

Логінов М.М.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Лавриненко В.М.,

канд. економ. наук, доцент кафедри історії та теорії господарства
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Вплив Першої світової війни на господарську систему провідних країн Західної Європи

У статті аналізується ступінь впливу Першої світової війни на господарську систему країн Європейської цивілізації з урахуванням специфічних умов воєнного часу, доповнення системи ринкового регулювання економічних процесів системою їх адміністративного регулювання та збільшення питомої ваги державного втручання в господарську систему воюючих країн. Тенденція до державного регулювання соціально-економічного життя, що намітилася в країнах Західної Європи ще до війни, була реалізована через створення спеціального апарату регулювання економіки – державного військово-економічного управління.

Ключові слова: Перша світова війна, держава, господарська система, етатистська система господарських відносин.

Постановка проблеми. Метою даної статті є дослідження процесу функціонування господарської системи в умовах Першої світової війни 1914-1918 рр. і питань, яким чином війна впливала на господарство. Перша світова війна суттєво змінила господарську систему капіталістичного світу, розкрила тісний взаємозв'язок війни та економіки. Вперше в історії вирішальним фактором у війні став військово-промисловий потенціал, який був складовою частиною всього комплексу народного господарства кожного з її учасників. Перехід економіки воюючих держав на військове виробництво здійснювався в надзвичайних умовах. Його вплив на першому етапі війни призвів до розладу господарської системи, що склалася в довоєнні роки, різкого скорочення промислового виробництва (крім військового сектора), закриття багатьох комерційних підприємств, що спричинило різке скорочення міжнародних економічних зв'язків. Війна, поставила перед її учасниками проблему координації їх військово-економічних заходів. Нові тенденції наповнили новим змістом міжнародні економічні відносини, що виявилось у запровадженні інструментів міждержавного регулювання економіки. Спільне обговорення питань військово-економічного співробітництва, створення міждержавних економічних органів, спроби здійснення міждержавного обліку і контролю у розподілі матеріальних ресурсів для постачання армії стають найважливішими елементами у взаєминах між союзниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Погляд в минуле історичних подій визначає 2014 рік як рік, 100-ої річниці з початку Першої світової війни (1914-1918 рр.). Ця подія привертає увагу багатьох дослідників у різних країнах світу. У вітчизняній історіографії Першої світової війни можна виділити два періоди: радянський та сучасний. В радянській період Перша світова війна розглядалась переважно у світлі передумов жовтневої революції. Дослідження історії Першої світової війни не мало системного характеру і навіть вважалося таким, що втрачає свою актуальність. З 90-х рр. ХХст. почався новий, сучасний період у вивченні історії Першої світової війни, що характеризується істотною зміною тематики і методологічним збагаченням історичних робіт. У 1992 р. була створена Асоціація істориків Першої світової війни. Результатом її діяльності стала публікація «Світові війни ХХ століття» у 4-х книгах, у написанні яких брали участь вітчизняні та зарубіжні вчені. Слід зазначити, що найважливіше значення у дослідженні поставленої проблеми мають праці, у яких акцентовується увага на особливостях функціонування економіки країн Західної Європи та Російської

імперії безпосередньо в період Першої світової війни. Серед них особливо варто виділити праці таких дослідників: Валуєва П.С., Вериги В., Волковинського В., Воронкової С.В., Кітаніна Т.М., Лаверичева В.Я., Литвина М., Сидорова А.Л., Тарновського К.Н., Шігаліна Г.І. та інших.

Дослідження Першої світової війни не втратило своєї актуальності і сьогодні, бо воно безпосередньо пов'язане з розв'язанням однієї з найважливіших проблем сучасності – проблеми війни і миру. Дієвість вивчення всіх аспектів історії Першої світової війни сьогодні визначена специфікою драматичних процесів історичної спадковості, що протікають в країні, масштабністю перетворень у суспільстві, державному устрої та економіці. Немає сумніву у тому, що успішні результати цих перетворень неможливі без урахування досвіду минулого. У такому контексті науковий аналіз підсумків та перспектив вивчення української історії періоду 1914-1918 рр. набуває великої практичної значущості, дозволяє поглибити основні напрямки і теми додаткового вивчення історії України першої чверті ХХ ст. У цей період ринкова економіка суттєво трансформувалася у напрямку державного регулювання господарської системи. Щільніше почали переплітатися ринкові важелі з державним регулюванням на макрорівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. З точки зору традиційної економічної теорії, війна не робить суттєвого впливу на господарську систему. На практиці Перша світова війна, виступила в якості потужного трансформаційного фактора господарських систем воюючих країн. При цьому і в античності, і в середньовіччі, збройні конфлікти викликали, як правило, регресивні зміни в господарській системі. У Новий час справа є дещо складнішою. Так, війни Французької революції і Наполеонівські війни в цілому позитивно вплинули на економічні механізми європейських держав, сприяючи їх модернізації. Одночасно вони стимулювали індустріалізацію континентальної Європи, чому особливо сприяла політика континентальної блокади, що проводилася Наполеоном. Задум був наступним: відібрати у Англії європейські ринки, підірвавши цим її промисловість, і отримати ці ринки для французької промисловості [9, с. 156].

Перша і Друга світові війни, а за ними і «холодна війна» – також сприяли, в кінцевому рахунку, модернізації економіки як учасників цих воєн, так і низки країн, які в них безпосередньо не брали участі. Але цим вплив зазначених воєн на світову економіку не обмежився. Вони викликали потужні зміни у господарському механізмі як окремих економік, так і світової економіки в цілому.

Вважається, що великий збройний конфлікт, впливаючи на економіку, ніби виштовхує її із зони спокійного еволюційного розвитку в зону високих економічних ризиків. Причому масштаб змін, які зазнає економіка за час перебування в цій зоні, зростає в міру зростання конфлікту в розрахунку на одиницю часу, а також у міру збільшення тривалості конфлікту. По закінченні конфлікту умови знову змінюються і економіка, пройшовши через певні перехідні стани, знову опиняється у фазі еволюційного розвитку. Вплив Першої світової війни на економіку воюючих сторін, залежав від господарської системи, які стали об'єктом впливу збройного конфлікту. Якщо у війну втягуються економіки з низьким рівнем розвитку товарно-грошових відносин або неринкові економіки, то її вплив на економічний механізм, як правило, обмежений. Відповідно, після закінчення конфлікту умови еволюції економіки територій, втягнутих у конфлікт, змінюються. І, отже, змінюються умови еволюції їх господарських механізмів.

Таким чином, навіть війни стародавнього світу та середньовіччя мали свого роду «вищий економічний сенс» і завжди супроводжувалися зростанням потреби в грошах, а в цілому, сприяли і монетизації не ринкових економік, і зміцненню позицій товарно-грошового укладу.

Якщо об'єктом впливу великого збройного конфлікту, є, з одного боку, відносно розвинена економіка країн типу Голландії та Англії у XVII -XVIII ст., а, з іншого боку, менш розвинута економіка (або економіки), то результати цього впливу можуть відрізнятися. По-перше, результатом війни є розширення господарської території, що контролюється розвинутою економікою. По-друге, результатом війни може бути привласнення, в тій чи іншій формі, ресурсів поневоленої країни і перехід їх у розпорядження більш розвинутої економіки. По-третє, можлива і така ситуація, коли основним результатом збройного конфлікту країн з більш і менш розвиненими економіками буде модернізація менш розвинутої економіки (як правило, за допомогою держави) [13, с. 67]. Така модернізація мала місце, наприклад, у Франції у XVII ст. в умовах періодичних воєн з Голландією й Англією, у

Росії – за Петра I в період Північної війни, у Франції у період Наполеонівських війн (Наполеон свідомо насаджував у Франції промисловість і, щоб забезпечити її товарами, які раніше надходили з Англії, намагався блокувати імпорт англійських товарів на континент в рамках політики Континентальної блокади). Найбільш складну картину дає вплив великого збройного конфлікту на економіки з розвиненими системами ринків, промисловості та фінансів. Тобто на економіки того типу, який почав домінувати у світі з останньої чверті XIX ст.

Світова економіка в тому вигляді, який вона мала у 1913 р., була майже повністю дерегульованою. Система бюджетного і грошово-кредитного регулювання економіки, практично була відсутня, хоча в США безпосередньо перед першою світовою війною почали виникати її елементи. Існувала система практично вільного руху капіталу. Капітал, що вивозився, як правило, мав товарне або золоте забезпечення. Наявність розвиненого світового ринку капіталів поєднувалася з високим ступенем автономності національних фондових ринків. Всі основні валюти конвертувалися. Грошові системи базувалися або на системі золотого стандарту, заснованого на принципі вільного обміну паперових грошей на золото, або на аналогічній системі золото-срібного стандарту. Регулювання економіки зводилося до митного регулювання товарних потоків.

До Першої світової війни світова економіка не була інфляційною, війна зробила її інфляційною. Воюючі країни реагували на інфляцію введенням спочатку елементів контролю за цінами, а потім – практично всеосяжною системою твердих і регульованих цін. У міру продовження війни сфера контролю за цінами розширювалася, чому сприяло також зростання різноманітних дефіцитів, і особливо дефіциту продовольства. До кінця війни сфера контролю за цінами поширилася у Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Англії до надзвичайних розмірів.

Радикально змінилася і ситуація з фінансуванням державних витрат. Принцип збалансованості бюджету був повсюдно відкинтий. Величезних розмірів набуло позикове фінансування бюджету за рахунок внутрішніх і зовнішніх позик. Війна була практично профінансована за рахунок внутрішніх позик і емісії. В Англії, Франції та Німеччині, разом узятих, військові витрати у період Першої світової війни склали близько 40% національного доходу [2, с. 259]. Тобто держава перетворилася на основного покупця товарів і послуг, принаймні, в несільськогосподарському секторі.

Війна створила дисбаланс між експортом та імпортом продукції невійськового призначення. Експорт її різко скоротився, у тому числі, за рахунок переорієнтації промисловості та економіки в цілому на обслуговування військових потреб. Ця тенденція посилювалася і втратою частини господарської території (Франція), припиненням експорту до країн протилежної коаліції, виснаженням валютних ресурсів та еквівалентних їм активів. У той же час потреба в імпорті продукції (як військового, так і невійськового призначення) у військових умовах зростала до недосяжного рівня. Фактором, що суттєво впливав на скорочення імпорту спочатку у Німеччині, а потім і у всіх воюючих країнах, стала блокада і підводна війна. Німецький імпорт, як і експорт, дуже сильно страждав від блокади, а англійський та французький імпорт – від підводної війни. У зв'язку з цим автоматично виникла потреба у регулюванні споживання стратегічно важливих видів сировини та матеріалів, причому в цьому списку дуже швидко виявилось і продовольство (спочатку – у Німеччині та Англії, потім – у Франції, Італії, Росії). У другій половині війни повсюдною стала практика нормування продовольства і регулювання виробництва продовольства, а також організація його примусових заготовок (продрозкладки) для потреб міст та армії. Поряд з регулюванням продовольчого ринку йшов і контроль за цінами на основні категорії продовольчої продукції (насамперед, на зерно). Будь-яка війна знижує схильність приватного сектора воюючих держав до капіталовкладень, оскільки збільшує кон'юнктурні ризики і, перш за все, інвестиційні ризики. При цьому особливо ризикованими є капіталовкладення у військову промисловість. Якщо, наприклад, війна закінчується, а відповідні капіталовкладення були амортизовані за рахунок отриманого прибутку, то вони відповідно стають для інвестора збитковими.

Чим більше держава потребувала капіталовкладень у військову промисловість, включаючи металургію та хімічну промисловість, тим вищими були військові ризики для приватних інвесторів, і тим меншою ставала їхня схильність до капіталовкладень у відповідні галузі. Вихід був один: інвестиційний тягар повинна була брати на себе держава – або за рахунок прямого фінансування капіталовкладень приватних інвесторів, або шляхом будів-

ництва відповідних державних підприємств. І воюючі держави використовували як першу, так і другу можливості [2, с. 195, 197].

Основна і дуже важлива зміна в системі фінансового забезпечення функціонування господарської системи воюючих держав у роки першої світової війни – це перехід до економіки державних позик. Організаційна ж структура управління фінансовою сферою не зазнала значних змін. Інакше було з організаційною структурою управління процесами, що відбувалися у реальному секторі економіки (у сфері заготівель і торгівлі). Інституційний базис військової економіки був створений практично заново і включав наступні основні організаційні елементи:

- у Німеччині: систему так званих військово-сировинних акціонерних товариств; хлібний центр, який видав усіма запасами хліба, або орган державних заготівель і розподілу; міністерство продовольства, що виконувало розподільчі функції на базі карткової системи; центральне закупівельне товариство; систему управління імперськими залізницями; систему так званих Центрів з обліку (Abrechnungsstellen) і їм функціонально еквівалентні структури, що виконували функції розподілу замовлень і контролю за їх виконанням тощо [2, с. 247, 254, 257–258];
- в Англії: система регулювання залізничних перевезень та контролю за ними; система регулювання використання торгового флоту; Рада промисловості і торгівлі; міністерство продовольства; міністерство постачання; систему державного контролю над вугільною промисловістю; система регулювання сільськогосподарського виробництва тощо [2, с. 244, 249];
- у США: управління військової промисловості і кілька галузевих управлінь (розподілу та виконання військових замовлень, з регулювання паливного господарства, ринку продовольства, робочої сили, транспорту тощо; Військове управління праці тощо [10, с. 381];
- у Франції: Національну економічну раду; Вищу залізничну раду; Державний банк [2, с. 250];
- у Росії: «Особливі наради», утворені у 1915 р., – з оборони, з палива, з перевезень і з продовольства [9, с. 235].

Чим довше тривала війна, тим більш впливовими ставали всі ці організації, і тим ширше ставала сфера їхньої діяльності. Окрім національних організацій, що займалися регулюванням економіки, країнами Антанти була створена система міжсоюзних комісій, які займалися питаннями постачання, зокрема Хлібний виконавчий комітет, Рада бойових припасів, Комітет сировини, Рада морських перевезень. Вони визначали свого роду рамки для роботи національних систем управління економікою. І, звичайно, впливали й на характер регулювання військової економіки.

Таким чином, війна автоматично створила ситуацію, коли ефективне функціонування економіки з урахуванням специфічних умов воєнного часу не забезпечувалося без доповнення системи ринкового регулювання економічних процесів системою їх адміністративного регулювання, а також без збільшення в економіці питомої ваги системи державного фінансового і нефінансового господарства. Саме з цієї причини Франція, Німеччина, Англія трансформували ліберальні ринкові економіки у регульовані ринкові економіки ще у 1915 р., Росія – у 1916 р., США – 1917 р. [7, с. 427].

Перша світова війна як великомасштабний глобальний конфлікт створила в економіках країн, що воювали, таку систему дефіцитів, що могли призвести до військової та соціальної катастрофи, усунення якої ринковими засобами вимагало б часу. Відповідно умовою виживання суспільства і держави у період війни стає доповнення системи ринкової координації економічних процесів системою їх адміністративної координації. Системою досить ефективною, щоб пом'якшити негативний економічний ефект стійких дефіцитів шляхом контролю за розподілом дефіцитних ресурсів і матеріалів, управління споживанням, використання заготівельних організацій і, де це було можливо, – стимулюванням виробництва.

Характерно, що всі ці заходи боротьби з дефіцитами, що були породжені війною, набули значного поширення у цитаделі ідеології та практиці економічного лібералізму, а саме в Англії. Продовольство тут нормувалося, його розподіл контролювався в основному не ринковими, а адміністративними засобами, і в той же час була реалізована програма нарощування виробництва продовольства у самій Англії. Імпорт продовольства організовувався і контролювався державою, вона ж контролювала або регулювала і ціни на нього.

Отже, Перша світова війна призвела не тільки до поширення регульованого рин-

кового господарства. Вже у 1914-1915 рр. відбулося різке зростання військової економіки. Війна прискорила тенденції до посилення ролі держави в господарському житті, далеко просунула процес утворення, формування системи регульованого капіталізму. Жорстка державна регламентація господарських відносин з метою мобілізації економічних ресурсів на виконання воєнно-політичних завдань в екстремальних умовах була єдиною можливою умовою продовження війни. Тому до моменту її закінчення практично в усіх країнах склалася яскраво виражена *етатистська система господарських відносин* [5, с. 499].

Незважаючи на те, що війни взагалі характеризуються помітним впливом на умови економічної діяльності, Перша світова війна в цьому відношенні була унікальною. Вона викликала колосальні зміни в економічних механізмах господарських систем Франції, Англії, Німеччини, Росії, Італії і навіть США. У цих країнах у результаті війни утвердився державно-регульований тип ринкового господарства.

Проте війна не прискорила процеси інтеграції, що розвивалися у світовій економіці в передвоєнний період. Вона навпаки їх блокувала, і тим самим виступила як потужний «антиуніфікаційний» фактор. Тобто, реальна економіка, що функціонує в умовах великого збройного конфлікту, це – завжди регульована економіка. Причому, чим довше вона функціонує у середовищі військових ризиків, тим інтенсивніше вона регулюється. Саме тому зростає в ній питома вага державного сектора, який акумулює капіталовкладення в галузях економіки з найбільш високим обсягом інвестиційних ризиків.

Література:

1. Бартенев С. А. Экономическая история: Учебник. — М.: Экономистъ, 2003. — 456 с.
2. Большая Советская Энциклопедия т. 12, М., 1928, с. 259.
3. Валюты стран мира. Справочник. М., 1987.
4. Виноградов В.Н. Ещё раз о новых подходах к истории первой мировой войны // Новая и новейшая история. — 1995. — № 5. — С.66-67.
5. История мировой экономики: Учебник для вузов / Под ред. Г.Б.Поляка, А. Н. Марковой. — М.: ЮНИТИ, 2003. — 723 с.
6. История экономических учений. Ч. II: Учебник / под ред. А.Г.Худокормова. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 416 с.
7. Історія економіки та економічної думки: навчальний посібник / [С. В. Степаненко, В. М. Фещенко, С.Н. Антонюк, Н. О. Тимочко та ін.], — К.: КНЕУ, 2010. — 743 с.
8. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія. Навч. посіб. — К.: Знання-Прес 2004. — 570 с.
9. Конотопов М.В. Сметанин С.И. Экономическая история: Учебник для вузов. — 6-е изд-во. — М.:Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2003. — 488 с.
10. Тимошина Т. М. Экономическая история зарубежных стран: Учеб. пособие / Под ред. проф. М. Н. Чепурина. — М.: Юрид. дом «Юстицинформ», 2000. — 496 с.
11. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну. — М.: Воениздат, 1956.
12. Черной Л.С. Глобализация: прошлое или будущее? Трансформация рыночных хозяйственно-экономических систем. — М.: ИКЦ «Академкнига», 2003.- 504 с.
13. Экономическая история мира. Европа. — Т. 2 / Под общ. ред. М. В. Конотопова. — М.: Дашков и К, 2004. — 636 с.

Логинов М.М., канд. истор. наук, доцент кафедры истории и теории хозяйства ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»,
Лавриненко В.М., канд. економ. наук, доцент кафедры истории и теории хозяйства ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»

Влияние Первой мировой войны на хозяйственную систему руководящих стран Западной Европы. В статье анализируется степень влияния Первой мировой войны на хозяйственную систему стран Европейской цивилизации, с учетом специфических условий военного времени, дополнения системы рыночного регулирования экономических процессов, системой их административного регулирования, а так же увеличения удельного веса государственного вмешательства в хозяйственную систему воюющих стран. Тенденция к государственному регулированию социально-экономической жизни, наметившаяся в странах Западной Европы еще до войны, была доведена до создания специального аппарата регулирования экономики — государственного военно-экономического управления.

Ключевые слова: Первая мировая война, государство, хозяйственная система, *етатистская система хозяйственных отношений*.

Loginov M.M., Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of History and Economic Theory, Vadym Hetman University, **Lavrynenko V.M.**, Candidate of Economical Sciences,